

ԵՂԵՌՆ՝
ԵՂԵՌՆԻՉ ՇԵՏՈ

ANOTHER GENOCIDE
AFTER THE GENOCIDE

ՀՏԳ 72
ԳՄԴ 85.11
Ե 376

Ե 376 Եղեռն՝ եղեռնից հետո. - Եր. : Հայկական Ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ, 2015.-36 էջ:

ՀՏԳ 72
ԳՄԴ 85.11

ISBN 978-9939-843-25-4

© Հայկական Ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ, 2015

ԵՂԵՌՆ՝ ԵՂԵՌՆԻՕ ՀԵՏՈ

ANOTHER GENOCIDE AFTER THE GENOCIDE

«Եղեռն՝ եղեռնից հետո» ցուցահանդեսի ծրագիրն իրականացվել է
ՀՀ Նախագահի գործընկեր կազմակերպության՝
Հայաստանի Երիտասարդական հիմնադրամի
հայտարարած դրամաշնորհային մրցույթի շրջանակներում

The exhibition *Another Genocide after the Genocide* has been prepared
within a grant program of the **Youth Foundation of Armenia**, a partner organisation of
the President of the Republic of Armenia

Գրքույկը և ցուցահանդեսը ստեղծվել են «**Հոգու պարտք**»
հայրենագիտական հասարակական կազմակերպության
ճախածեռնությամբ և
ՀՃՈՒ հիմնադրամի աջակցությամբ

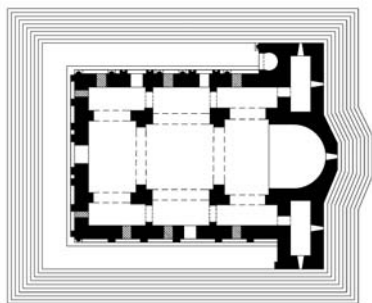
The booklet and exhibition have been prepared by **Duty of Soul** NGO
with the support of **RAA Foundation**

Տեկորի տաճարը հարավ-արևմուտքից (լուս. հեղ.՝ անհայտ, 1900-ական թթ.)

Տաճարի ավերակները (լուս.՝ Ջ. Բոլլի, 1976 թ.), չափ.՝ Թ. Թորամանյանի

0 10 20 ս

Սբ. Երրորդություն եկեղեցու մնացորդները գտնվում են Կարսի մարզի Տեկոր (այժմ՝ Դիգոր) գյուղի հարավային եզրին:

Հայ եկեղեցաշինության մեջ եռանավ բազիլիկը գմբեթավորի փոխակերպված հայտնի առաջին հուշարձանն է և թվագրվում է Ե դարով: Եկեղեցու որմերին եղել են պատմական բացառիկ արժեք ներկայացնող 971, 989, 990, 1006, 1008, 1018, 1036 թթ. վիմագրեր: Գմբեթը փլվել է 1912 թ. ամռանը:

1920 թ.-ից հետո եկեղեցին գրեթե ամբողջությամբ ավերվել է, իսկ երեսասպառի քարերը՝ յուրացվել որպես շինանյութ: Ներկայումս նկատելի են սոսկ որմերի որոշ հատվածների կմախքացած մնացորդները:

The remnants of Sourb Yerordutiun (Holy Trinity) Church, which traces back to the 5th century, are situated at the southern edge of Tekor (now: Digor) Village, Kars Region.

It is the earliest known monument in Armenian church architecture manifesting the transformation of tri-nave basilicas into domed ones. Its walls used to bear inscriptions of rare historical value dating from 971, 989, 990, 1006, 1008, 1018, and 1036.

The church dome tumbled down in the summer of 1912. The monument itself was almost entirely destroyed after 1920, its revetment stones being appropriated as building material.

At present only the meagre remnants of certain wall sections can be found in the church site.

The church of Tekor from the south-west (unknown photographer, 1900s); measurement by T. Toramanian

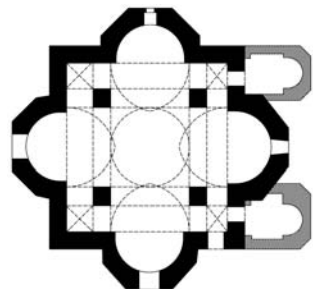
The church ruins (photo by J. Boll, 1976)

Բագարան (այժմ՝ Քիլիթթաշը) գյուղի Սբ. Թեոդորոս եկեղեցին (625-631 թթ.) հարավից (լուս.՝ Թ. Թորամանյանի, 1900-ական թթ.)

Հիմնահատակ ավերված եկեղեցու տեղը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2013 թ.), չափ.՝ Թ. Թորամանյանի

0 1 2 3 4 5 10m

Սբ. Թեոդորոս եկեղեցին գտնվում էր Կարսի մարզի Բագարան (այժմ՝ Քիլիթթաշը) գյուղի հարավային եզրին: Ախուրյան գետի աջ ափին տարածվող բնակավայրը, որը մինչև 1920 թ. զուտ հայաբնակ էր, հիմնվել է միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաքներից մեկի՝ Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Արշարունիք գավառում գտնվող Բագարանի տեղում:

Ըստ հուշարձանը երիզող միատող ընդարձակ արձանագրության՝ Սբ. Թեոդորոս եկեղեցին հիմնադրել է իշխան Բուս Առավելյանը, որի մահից հետո շինարարական աշխատանքներն ավարտին է հասցրել կինը՝ Աննան:

Եկեղեցին հիմնահատակ ավերվել է 1940-50-ական թթ., իսկ քարերը գործածվել են մոտակա գորանոցի կառուցման մեջ:

St. Teodoros (Theodore) Church used to stand at the southern edge of Bagaran (now: Kilittashe) Village located on the right bank of the river Akhurian, Kars Region. The village, which was established in the site of one of the medieval capitals of Armenia, Bagaran (Arsharunik District, Ayrarat Province, Armenia Maior), was purely Armenian-inhabited until 1920.

According to a single-line inscription running around the church like a band, it was founded by Prince But Araveghian and completed by his wife Anna after his death.

St. Teodoros was totally destroyed between the 1940s and 1950s, its stones being used in the construction of some barracks in the neighbourhood.

St. Teodoros (Theodore) Church (625 to 631) of Bagaran Village from the south (photo by T. Toramanian, 1900s); measurement by T. Toramanian

The site of the annihilated church (photo by S. Karapetian, 2013)

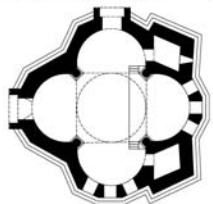
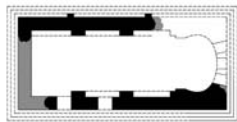

**Ագրակի վանքը հարավ-արևմուտքից (լուս. հեղ.՝ անհայտ, 1900-ական թթ.)
վանքը հիմնավեր (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.), չափ.՝ Թ. Թորամանյանի**

Վանական համալիրը գտնվում էր Կարսի մարզի Ագրակ (այժմ՝ Դերինյոզ) գյուղի հարավարևելյան կողմում:

Բաղկացած էր Ե և Է դարերով թվագրվող երկու եկեղեցիներից:

Հիմնահատակ ավերվել է 1940-1950-ական թթ., իսկ սրբատաշ քարերը յուրացվել են:

0 1 2 3 4 5 10մ

The monastery of Agrak used to stand in the south-east of the village of the same name (now: Derinyoz), Kars Region.

It comprised two churches dating from the 5th and 7th centuries.

The monastery was levelled to the ground between the 1940s and 1950s, its finely-dressed stones being appropriated.

The monastery of Agrak from the south-west (unknown photographer, 1900s); measurement by T. Toramanian

The site of the annihilated monastery (photo by S. Karapetian, 2014)

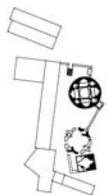

**Խժկոնքի վանքն արևելքից 1900-ական թթ. (լուս. հեղ.՝ անհայտ)
վանքը 1940-1950-ական թթ. պայթեցումներից հետո (լուս.՝ Ս. Կարապետ-
յանի, 2011 թ.)**

Խժկոնքի վանքը գտնվում է Կարսի մարզի Տեկոր (այժմ՝ Դիգոր) և Ագրակ (այժմ՝ Դերինյոզ) գյուղերի միջև՝ Տեկոր վտակի ձախ ձորապռնկին: Վանական համալիրը ձևավորվել է Է-ԺԱ դարերի ընթացքում: Բաղկացած էր 5 եկեղեցիներից՝ Սբ. Կարապետ, Սբ. Սարգիս, Սբ. Աստվածածին, Սբ. Ստեփանոս և Սբ. Լուսավորիչ, որմնափակ խաչքարերից, ինչպես նաև մի շարք այլ կառույցներից:

1920 թ.-ից Կարսի մարզի նվաճումով վանքը հայտնվում է Թուրքիայի կազմում: 1940-1950-ական թթ. պայթեցվում է թուրքական բանակի կողմից: Համատարած ավերվում են նաև հուշարձանախմբի բոլոր մնացած կառույցները: Պետական ծրագրով և խնամքով կոծկված վանդալական գործողություններից միայն տարիներ անց վանքի եղերական կացության մասին առաջինն ահազանգում է Ժ-Մ. Թիերրին 1959 թ.:

The ruins of Khetzkonk Monastery are situated on the edge of a gorge lying on the left bank of the tributary Tekor, in an area between Tekor (now: Digor) and Agrak (now: Derinyoz) Villages, Kars Region.

A monument of the 7th to 11th centuries, it consisted of 5 churches, Sourb Karapet (Holy Forerunner), St. Sargis, Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin), St. Stepanos (Stephen), and Sourb Lusavorich (Holy Enlightener), as well as several set-in-wall cross-stones and a number of annexes.

With the occupation of the region of Kars in 1920, Khetzkonk shifted into the possession of Turkey. Between the 1940s and 1950s, the monastic churches were exploded by Turkish military forces, all the other buildings suffering serious destruction. It was only in 1959, years after this vandalism, that J.-M. Thierry was able to visit the monastery and document its tragic state.

Khetzkonk Monastery from the east (unknown photographer, 1900s)

The site of the monastery after repeated acts of explosion between the 1940s and 1950s (photo by S. Karapetian, 2011)

Տիզնիսի բերդը հարավ-արևելքից (լուս.՝Թ. Թորամանյանի, 1900-ական թթ.)
Տիզնիսի բերդի մնացորդները (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2006 թ.)

Բերդի մնացորդները գտնվում են Կարսի մարզի համանուն քաղաքից 53 կմ արևելք, իսկ Անիից՝ 26 կմ հյուսիս-արևելք՝ Կարս գետի աջ ափից 300 մ հեռու՝ Տիզնիս (այժմ՝ Կալկանկալե) գյուղից 0,4 կմ հարավ-արևմուտք:

Հիմնադրվել է առնվազն մ.թ.ա. Գ հազարամյակում, որի հիմքերի վրա էլ Թ դարում Բագրատունյաց մայրաքաղաք Երազգավորս-Շիրակավանի մատույցներն ամրացնելու նպատակով հիմնովին վերակառուցվել է: Ունեցել է քառակուսուն մոտ հատակագծով և մոտ 60 x 30 արտաքին չափերով եռահարկ միջնաբերդ-դղյակ:

1920-ական թթ. ի վեր՝ տասնամյակներ շարունակ, թուրքական իշխանությունների թողտվությամբ բերդապարիսպները ծառայել են որպես սրբատաշ քարի պատրաստի «հանքավայր»: Շարունակ քանդել, հափշտակել և իբրև շինանյութ յուրացրել են բերդի սրբատաշ քարերի մեծագույն մասը:

The remnants of the castle of Tignis are situated 0.4 km southwest of the village of the same name (now: Kalkankale), within 300 metres of the right bank of the river Kars, 26 km north-east of Ani, 53 km east of Kars City, Kars Region.

Founded at least in the 3rd millennium B.C., it was completely reconstructed in the 9th century for the purpose of fortifying the approaches to Yerazgavors (Shirakavan), the capital of the Bagratid Kingdom of Armenia. It had a three-floor citadel (exterior dimensions: ca. 60 x 30 metres) almost resembling a square in plan.

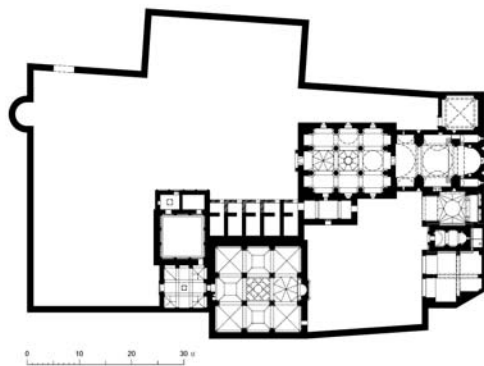
Since the 1920s, with the connivance of the Turkish authorities, most of the finely-finished revetment stones of the castle have been appropriated and used as building material.

The castle of Tignis from the south-east (photo by T. Toramanian, 1900s)

The remnants of the castle (photo by S. Karapetian, 2006)

Հոռոմոսի վանքի վերին հուշարձանախումբը հյուսիս-արևելքից (լուս. հեղ.՝ անհայտ, ժՁ դարի վերջ)
վերին հուշարձանախմբի ավերակները (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2008 թ.)

Հոռոմոսի վանական համալիրի ավերակները գտնվում են Կարսի մարզում՝ Անիից 5 կմ հյուսիս՝ Ախուրյան գետի թերակղզիաձև աջ ափին:

Բաղկացած էր միմյանցից փոքր հեռավորության վրա գտնվող երկու հուշարձանախմբից՝ վերին և ներքին: Հնագույնը ներքինն է՝ կազմված Սբ. Մինաս (930-953), Սբ. Գևորգ (1013 թ.-ից հետո) եկեղեցիներից, Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի (953-977) գերեզմանից և գրեթե կից տապանատուն-մատուռից:

1970-ական թթ. Հոռոմոսի վանքում իսպառ անհետացվել է Աշոտ Գ Ողորմածի գերեզմանը՝ բազմաստիճան պատվանդանին կանգնեցված արձանագիր տապանաքարով հանդերձ (Բագրատունյաց թագավորների և իշխանների տապանատուն-մատուռները նույնիսկ 1970 թ. լուսանկարներում դեռևս կանգուն էին):

The ruins of the monastic complex of Horomos are situated on the right bank of the river Akhurian, on terrain resembling a peninsula, 5 km north of Ani, Kars Region.

It consisted of two clusters of monuments, upper and lower, standing within a small distance of each other. The oldest of them were the lower monuments comprising the churches of St. Minas (930 to 953) and St. Gevorg (George, built after 1013) as well as the grave of King Ashot Voghormatz (the *Merciful*) III (953 to 977), and a funerary chapel.

In the 1970s, the monastery was stripped of the grave of Bagratid king Ashot the Merciful, which had an inscribed tombstone rising on a stepped pedestal (the funerary chapel of Bagratid kings and princes is seen as standing in photos of 1970).

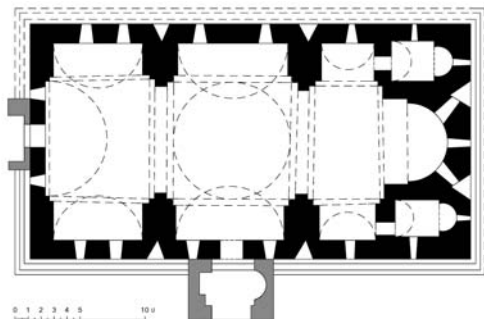
The upper monuments of Horomos Monastery from the north-east (unknown photographer, late 19th century)

Their ruins (photo by S. Karapetian, 2008)

**Շիրակավանի Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցին (լուս. հեղ.՝ անհայտ, 1912 թ.)
եկեղեցու ավերակները (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2006 թ.), չափ.՝ Ժ-Ս.
Թիերրիի արխիվից**

Բագրատունյաց երբեմնի քաղաքամայր Շիրակավանի Սբ. Ամենափրկիչ կաթողիկե եկեղեցու մնացորդները գտնվում են Կարսի մարզում՝ Ախուրյան գետի աջ ափին՝ Անիից 25 կմ հյուսիս-արևելք՝ մինչև 1920 թ. հայաբնակ Բաշ-Շորագյալ (այժմ՝ Չեթինդուրակ) գյուղում:

Կառուցվել է 897 թ.: Որմերին վկայվել են 1228 և 1231 թթ. արձանագրություններ: Ուներ գմբեթավոր դահլիճի հորինվածք և 33,9 x 18,5 մ արտաքին չափեր: Եկեղեցին կանգուն է եղել մինչև 1940-ական թթ. վերջերը, որից հետո պայթեցվել է թուրքական բանակի կողմից: Սրբատաշ քարերը յուրացվել են որպես պատրաստի շինանյութ:

2006 թ. երբեմնի մեծադիր եկեղեցու տեղում պահպանվել էին հատակագիծը դժվարությամբ ուրվագծող կրաշաղախի կմախքացած մնացորդները, ինչպես նաև հարավակողմյան որմնասյուներին և խորանին հարող հոշոտված հատվածները:

The remnants of Sourb Amenaprkich (Holy Saviour) Cathedral (897) of Yerazgavors (Shirakavan), the capital of the Bagratid Kingdom of Armenia, are situated in Bash-Shoragyal (nowadays: Chetindurak) Village (Armenian-inhabited until 1920), on the right bank of the river Akhurian, 25 km north-east of Ani, Kars Region.

It represented a domed hall of the following exterior dimensions: 33.9 x 18.5 metres.

The cathedral was preserved standing until the 1940s, after which it was exploded by the Turkish army, its finely-dressed stones being appropriated as building material.

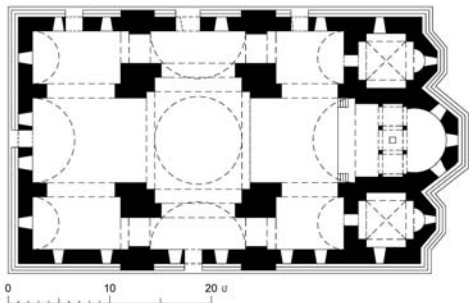
As of 2006, the only vestiges of the cathedral were some meagre pieces of mortar backfill and the remnants of its southern wall with the pilasters.

**Sourb Amenaprkich (Holy Saviour) Church of Shirakavan (unknown photographer, 1912); measurement from J.-M. Thierry's collection
The church remnants (photo by S. Karapetian, 2006)**

Բագավանի Սբ. Հովհաննու վանքի եկեղեցին հարավից (լուս.՝ Բ. Օրբելու, 1911 թ.), չափ.՝ Թ. Թորամանյանի

Սբ. Հովհաննու վանքի տեղը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2000 թ.)

Սբ. Հովհաննու վանքը գտնվում էր Կարնո (Էրզրում) նահանգում՝ պատմական Բագավան, հետագայում՝ Ուչքիլիսե (այժմ՝ Թաշթեքեր) գյուղում՝ Արածանի գետի ձախ ափին:

Բագավանում է ամփոփվել Արտաշես Ա-ի որդին՝ Մաժան քրմապետը, որի եղբայրը՝ Տիգրան (Տիրան) Ա-ն, հետագայում գերեզմանի վրա բազին է կառուցել:

Դ դարի սկզբին Գրիգոր Լուսավորիչն ավերել է այն և եկեղեցի հիմնել:

631-639 թթ. նույն տեղում մեծադիր նոր եկեղեցի է կառուցել քաղկեդոնական ուսմունքի հետևորդ Եզր կաթողիկոսը:

Ճե դարի կեսերից այստեղ էր գտնվում Բագրևանդի (Վահարշակերտի) եպիսկոպոսությունը:

ՃԸ-ՃԹ դդ. վանքում հաստատված հայ կաթողիկե միաբանությունն այն վերածել էր պաշտպանական հենակետի:

Վանքը հիմնահատակ քանդել են 1940-ական թթ. վերջերին:

St. Hovhan (John) Monastery used to stand in Bagavan (later renamed Uchkilise, now: Tashteker) Village, on the left bank of the river Aratzani, Karin (Erzurum Province).

It was founded in the early 4th century by St. Gregory the Enlightener in the site of a temple built over the grave of pagan chief priest Mazhan, Artashessid king Artashes I's son, by his brother Tigran (Tiran) I.

Between 631 and 639, Armenian Catholicos Yezr, who was an adherent of the Chalcedonian faith, replaced the existing church with a larger one.

In the mid-17th century, it grew into the seat of the bishopric of Bagrevand (Vagharshakert).

Between the 18th and 19th centuries, the monastery had an Armenian Catholic congregation (during this period, it also served for defensive purposes).

St. Hovhan was totally levelled to the ground in the late 1940s.

The church of St. Hovhan (John) Monastery of Bagavan from the south (photo by H. Orbeli, 1911); measurement by T. Toramian

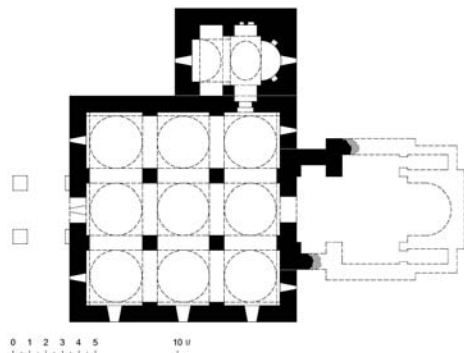
The site of the totally annihilated monastery (photo by S. Karapetian, 2000)

Լիմ անապատը կամ Սբ. Գևորգ վանքը հարավ-արևմուտքից (լուս.՝ Գ. Սահաբյանի, 1910 թ.)

Վանքի մնացորդները պայթեցումից հետո (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2004 թ.), չափ.՝ Պ. Կունեյի

Սբ. Գևորգ վանքի մնացորդները գտնվում են Վանի նահանգում՝ Վանա լճի ամենարևոտարձակ՝ Լիմ կղզու վրա:

Հիմնադրումն ավանդաբար վերագրվում է Գրիգոր Լուսավորչին, սակայն գրավոր առաջին վկայությունը 884 թ.-ից է, երբ Գրիգոր Մաշկևորը տեղում հեղինակում է ձեռագիր Ավետարան:

1235, 1288 և 1301 թթ. վանքում ստեղծված ձեռագրերում հիշատակություններ կան տեղում գոյություն ունեցած Սբ. Եհնա, Սբ. Նշան, Սբ. Աստվածածին, Սբ. Կարապետ և Սբ. Գևորգ եկեղեցիների մասին:

Հիմնովին վերակառուցվել է 1305 թ.:

Վանքը պայթեցվել է 1950-1960-ական թթ.:

2004 թ. դրությամբ խիստ քայքայված, սակայն դեռևս կանգուն էր միայն գավիթը:

The ruins of St. Gevorg (George) Monastery are situated on the largest of the islands of Lake Van, Lim, Van Province.

Its foundation is traditionally ascribed to St. Gregory the Enlightener, although the earliest written record mentioning it dates from 884, when Grigor Mashkevor wrote a Gospel in the monastery. Other manuscripts written there in 1235, 1288, and 1301 mention the monastic churches of St. Yehna, Sourb Nshan (Holy Sign), Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin), Sourb Karapet (Holy Forerunner), and St. Gevorg.

In 1305 the monastery underwent thorough reconstruction.

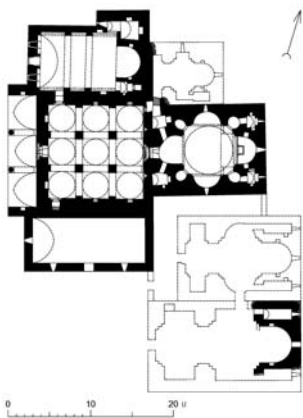
St. Gevorg was exploded between the 1950s and 1960s: since then only its narthex has survived standing, although considerably damaged.

Lim (St. Gevorg) Monastery from the south-west (photo by H. Maghakian, 1910); measurement by P. Cuneo

The ruins of the monastery after its explosion (photo by S. Karapetian, 2004)

Վարագ վանքը հյուսիս-արևմուտքից (լուս.՝ Վարդան Չամբիկյանի, 1910-ական թթ.) և մնացորդները (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2005 թ.), չափ.՝ Ա. Բակոբյանի, 2011 թ.

Վարագ վանքը գտնվում էր Վանի նահանգի համանուն քաղաքից 5 կմ արևելք՝ Շուշանց (այժմ՝ Կելենիի) գյուղից 0,5 կմ հյուսիս:

Հիմնվել է առնվազն Է դարում (համալիրի եկեղեցիներից մեկն Ավան-Հռիփսիմեատիպ է): Բազմիցս նորոգվել է, իսկ 1648 թ. երկրաշարժից հետո և հատկապես 1779 թ.՝ հիմնովին վերակառուցվել:

Պահպանվել է համալիրի պաշտամունքային կառույցների միայն մի մասը:

Varag Monastery is situated 0.5 km north of Shushants (now: Kevenli) Village, 5 km east of Van City, Van Province.

Founded not later than the 7th century (one of its churches belongs to the Avan-Hripsime type), it repeatedly underwent overhaul. After the earthquake of 1648, and in 1779, it underwent complete reconstruction.

At present only part of the religious monuments of the monastery are preserved.

Varag Monastery from the north-west (photo by Vardan Hambikian, 1910s); measurement by A. Hakobian, 2011

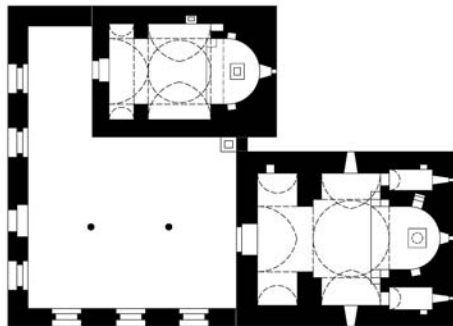
The remnants of the monastery (photo by S. Karapetian, 2005)

Սալմապատի Սբ. Գրիգոր վանքը հարավ-արևմուտքից (լուս.՝ Վ. Բահմանի, 1911 թ.)

Վանքի մնացորդները (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2005 թ.), չափ.՝ Վ. Բահմանի, 1911 թ.

0 1 2 3 4 5 10 մ

Սբ. Գրիգոր վանքի մնացորդները գտնվում են Վանի նահանգի համանուն քաղաքից 10 կմ արևելք՝ Կողբանց գյուղատեղիից 1 կմ արևմուտք՝ հյուսիսից Վարազ լեռան մեջ մխրճված խոր ձորի մեջ:

Ըստ ավանդության՝ վանքը հիմնադրել է Գրիգոր Լուսավորիչը (302-325), իսկ վերակառուցել՝ Ներսես կաթողիկոսը (353-373):

Գրավոր առաջին հիշատակությունը 1037 թ.-ից է:

Բաղկացած է եղել գմբեթավոր գույգ եկեղեցիներից, քիչ հեռու գտնվող մատուռից, օժանդակ կառույցներից, շրջապարսպից և գերեզմանոցից:

Վանքը պայթեցումներով ավերվել է 1950-1960-ական թթ., որից հետո որպես շինանյութ հափշտակվել և յուրացվել են ավերված կառույցների քարերը:

St. Grigor (Gregory) Monastery of Salnapat used to be located in a deep gorge north of Mount Varag, a kilometre west of Koghbants Village (now: Sarmach Village Site), 10 km east of Van City, Van Province.

It is traditionally considered to have been founded by St. Gregory the Enlightener (302 to 325) and rebuilt by Catholicos Nerses (353 to 373).

The earliest written record mentioning the monastery dates from 1037.

It consisted of two domed churches, a chapel standing not very far from them, some annexes, and a cemetery, all of them enclosed within ramparts.

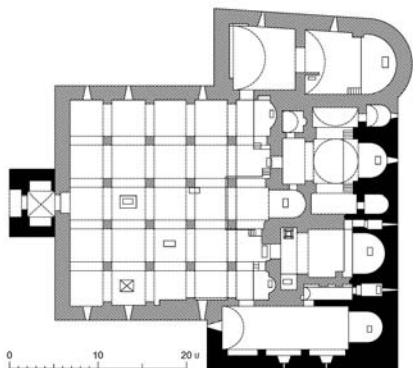
The monastery was blown up between the 1950s and 1960s, the stones of its ruined buildings being appropriated as building material.

**St. Grigor (Gregory) Monastery of Salnapat from the south-west (photo by W. Bahmann, 1911); measurement by W. Bahmann, 1911
The remnants of the monastery (photo by S. Karapetian, 2005)**

Մշո Սբ. Կարապետ (Իննակնյան, Գլակավանք) վանքը հարավ-արևմուտքից (լուս.՝ Վ. Դամբիկյանի, 1910-ական թթ. սկիզբ), չափ.՝ Ժ-Մ. Թիերրիի Դոշոտված վանքի ձևագործները հարավ-արևմուտքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2006 թ.)

Սբ. Կարապետ վանքը գտնվում էր Բաղեշի (Բիթլիս) նահանգի Մուշ քաղաքից 36 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Քարքե լեռան ստորոտում:

Հիմնվել է Դ դարի սկզբին ոչնչացված հին հայկական տաճարի տեղում: Դարեր շարունակ Արևմտյան Հայաստանի ամենից հայտնի սրբավայրն էր:

Բազմիցս ավերվել և վերաշինվել է: Հիմնովին վերակառուցման առավել նշանակալի աշխատանքներ են իրականացվել ԺՁ դարում և 1788 թ. (նախորդիվ տուժել էր 1784 թ. երկրաշարժից):

Անցած տասնամյակների ընթացքում գրեթե ամբողջովին քանդվել է հենց վանքի տարածքում բնակություն հաստատած և Չենգիլի գյուղը հիմնած քրդերի կողմից:

Sourb Karapet (Holy Forerunner, Innaknian, Glakavank) Monastery used to rise at the foot of Mount Karke, 36 km north-west of Mush City, Baghesh (Bitlis) Province.

Founded in the early 4th century in the site of a pagan temple, it was the most renowned spiritual centre in Western Armenia throughout many centuries.

The monastery repeatedly suffered destruction and underwent renovation: major acts of complete reconstruction were carried out particularly in the 16th century and after a 1784 earthquake, in 1788.

In past decades, Sourb Karapet has been almost totally annihilated by the Kurdish inhabitants of Chengili, a village established right in the site of the monastery.

Sourb Karapet (Holy Forerunner, Innaknian, Glakavank) Monastery of Mush from the south-west (photo by V. Hambikian, early 1910s); measurement by J.-M. Thierry

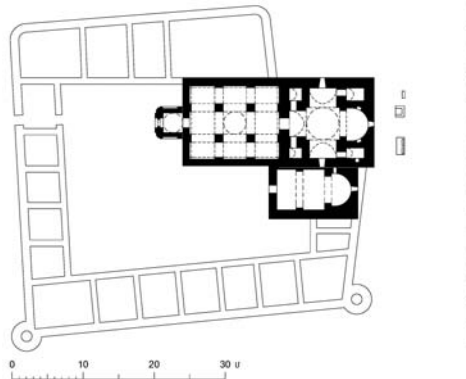
The remnants of the annihilated monastery from the south-west (photo by S. Karapetian, 2006)

**Մշո Սբ. Առաքելոց վանքն արևելքից (լուս. հեղ.՝ անհայտ, 1900-ական թթ.),
չափ.՝ Ժ-Մ. Թիերրիի**

Վանքի ավերակներն արևելքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2006 թ.)

Վանքի ավերակները գտնվում են Բաղեշի (Բիթլիս) նահանգի Մուշ քաղաքից 5 կմ հարավ-արևելք՝ մերձակա Արաք (այժմ՝ Քեփենեք) գյուղից 2,8 կմ հարավ-արևմուտք՝ Տիրինկատար լեռան լանջին: Հայտնի է նաև Տիրինկատարի, Թարգմանչաց և Սբ. Ղազար անուններով:

Ըստ ավանդության՝ հիմնադրել է Գ. Լուսավորիչը Հռոմից բերված և այստեղ ամփոփված առաքյալների մասունքների վրա:

Վանքը բաղկացած է եղել միմյանց կից գույգ եկեղեցիներից, գավթից, գանգակատնից և շրջապարսպի ներքո օժանդակ կառույցներից, իսկ արևելյան կողմում՝ մեկուսի դիրքով գմբեթավոր Սբ. Աստվածածին եկեղեցուց:

Նորոգվել է 1125 և 1614 թթ.: 1663 թ. վերակառուցվել է գլխավոր եկեղեցու գմբեթը:

Ներկայումս վանքից պահպանվել են երկու եկեղեցիների մնացորդները:

The ruins of Sourb Arakelots (Holy Apostles') Monastery are preserved on one of the slopes of Mount Tirinkatar, 2.8 km southwest of the adjacent village of Arak (now: Kepenek), 5 km southeast of Mush City, Baghesh (Bitlis) Province.

As legend has it, the monastery was founded by St. Gregory the Enlightener over the relics of some apostles brought from Rome. It was also known by the names Tirinkatar, Targmanchats (Translators') and St. Ghazar (Lazarus).

Sourb Arakelots consisted of three churches (two of them close to one another), a narthex, a belfry and some annexes. All of them were within an enclosure, except the domed church of Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin), which stood to the east, isolated from the other monastic monuments.

In 1125 and 1614 Sourb Arakelots underwent overhaul. In 1663 the dome of its main church was rebuilt.

At present only the remnants of two monastic churches are preserved.

Sourb Arakelots (Holy Apostles') Monastery of Mush from the east (unknown photographer, 1900s); measurement by J.-M. Thierry

The ruins of the monastery from the east (photo by S. Karapetian, 2006)

Արաբկիրի Սբ. Աստվածածին մայր եկեղեցին հարավ-արևմուտքից (լուս. հեղ.՝ անհայտ, 1904 թ.)

Եկեղեցատեղին 2007 թ. (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի)

Արաբկիրը գտնվում է Փոքր Հայքում՝ Ակնից 24 կմ հարավ, իսկ Մալաթիայից՝ 79 կմ հյուսիս-արևելք: Քաղաքում հայերն ունեցել են թաղական 4 եկեղեցի, որոնց թվում՝ Սբ. Աստվածածին մայր եկեղեցին:

ԺԹ-Ի դարերում այն բազմիցս նորոգվել կամ վերակառուցվել է: Վերջին անգամ դրա կարիքը զգացվել է Համիդյան ջարդերի ժամանակ հասցված վնասների պատճառով:

1904 թ. ավարտվում է հին եկեղեցու տեղում նորի կառուցումը:

1924 թ. հունվարի դրությամբ «տեղոյն Ս. Աստուածածին եկեղեցին բաց կը մնայ ժողովուրդին պաշտամունքին համար եւ ունի իրեն յատուկ պէտք եղած անօթները»: Նույն թվականի ապրիլին հիշվում է նաև եկեղեցուն կից գործող դպրոցը:

1925 թ. արաբկիրցի հայերի մեծ մասի՝ քաղաքից հեռանալու պատճառով (նրանք հիմնում են Երևանի Նոր Արաբկիր թաղամասը) փոքրաթիվ մնացողները, սակայն, ի գորու չեն լինում դիմակայելու իշխանությունների՝ եկեղեցին քանդելու 1950-ական թթ. կայացրած որոշմանը:

Փրկվել է միայն եկեղեցու դուռը, որը տեղացիների ջանքերով փոխադրվել է Պոլիս:

Arabkir, the capital of the district of the same name in Armenia Minor (Pokr Hayk), is situated 24 km south of Akn and 79 km north-east of Malatia. The local Armenians had churches in all of their 4 quarters, including Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin), the main church of the city.

The original building of the church repeatedly underwent overhaul and reconstruction between the 19th and 20th centuries. For the last time, it was repaired after the massacres of Armenians perpetrated by Sultan Hamid, during which it had suffered considerable damage. In 1904 the old church building was replaced by a newly-erected one.

As of January 1924, Sourb Astvatzatzin still functioned (in April of the same year, mention is made of its school).

In the 1950s, the Turkish authorities of Arabkir decided to have the church pulled down. Prior to this, in 1925 most of the Armenians had abandoned the city (they had moved to Yerevan, Republic of Armenia, where they founded New Arabkir Quarter) and those staying there were too small in number to be able to resist them.

The church door, which escaped destruction, was moved to Constantinople through the efforts of the local Armenians.

Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin), the main church of Arabkir, from the south-west (unknown photographer, 1904)

The site of the annihilated church (photo by S. Karapetian, 2007)

**Մբ. Աստվածածին վանքը հարավ-արևմուտքից (լուս. հեղ.՝
անհայտ, 1900-ական թթ.)**

Վանքի մնացորդները (լուս.՝ Ժ-Մ. Թիերրիի, 1988 թ.)

Մբ. Աստվածածին վանքի մնացորդները գտնվում են Կարնո (Էրզրում) նահանգի Բասեն գավառի Ակսիզոմս (նաև՝ Սուրբ Օհան, այժմ՝ Դեմիրդյովեն) գյուղից 1,3 կմ հարավ-արևմուտք՝ գավառանիստ Հասանկալե (այժմ՝ Փասինլեր) քաղաքից 6 կմ հյուսիս-արևելք:

Հիշվում է նաև Մագիստրոսի, Տիրամոր, Յոթն Վիրաց, Ծիրանյաց անուններով:

Կառուցվել է ԺԱ դարում: Եղել է գրչօջախ: Հայտնի են 1455 և 1654 թթ. վանքում ստեղծված ձեռագրերը: Բաղկացած էր սրածայր վեղարով ավարտվող կենտրոնագմբեթ եկեղեցուց, արևմուտքից կից հարթ տանիքով գավթից, քառանկյուն շրջապարսպին ներքուստ կցված բնակելի և տնտեսական նշանակության օժանդակ բազմաթիվ շինություններից և գերեզմանոցից: Գրեթե ամբողջապես ավերվել է Ի դարի կեսերին:

Ներկայումս երբեմնի վանքից պահպանվել են միայն գավթի որմերի մնացորդները: Քանդված շինությունների քարերը (հատկապես սրբատաշները) հափշտակվել են որպես շինանյութ և հեռացվել հնավայրից:

The remnants of Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin) Monastery (also known by the names of Magistros, Tiramor, Yotn Virats and Tziranyats) are situated 1.3 km south-west of Aksigoms (also called Sourb Ohan, now: Demirdyoven) Village, 6 km north-east of Hasankale (now: Pasinler) City, the capital of Basen District, Karin (Erzrum) Province.

Built in the 11th century, the monastery consisted of a central-domed church surmounted by a pointed spire, a narthex of a flat roof adjoining it from the west, as well as numerous annexes and a cemetery, all of them within a quadrangular enclosure.

The monastery was also known as a scriptorium, two of the manuscripts written there dating from 1455 and 1654.

Sourb Astvatzatzin was almost totally destroyed in the mid-20th century. At present only some remnants of its narthex walls are preserved. The stones of the ruined monastic buildings, particularly the finely-dressed ones, have been carried away from the site and appropriated as building material.

Sourb Astvatzatzin (Holy Virgin) Monastery from the south-west (unknown photographer, 1900s)

The remnants of the monastery (photo by J.-M. Thierry, 1988)

Խաչքարեր Բաղեշի (Բիբլիս) նահանգի Սշո Սբ. Առաքելոց վանքի գերեզմանոց-պանթեոնում (լուս. հեղ.՝ անհայտ, 1900-1910-ական թթ., Ս. Տեր-Ավետիսյանի դիվան)

Դավիթ Ամհաղթի խաչքարից (1144 թ.) մնացած բեկորները (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2006 թ.)

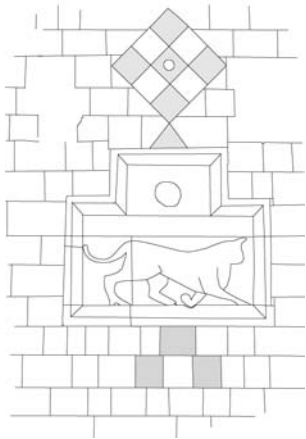
Cross-stones in the pantheon of Sourb Arakelots (Holy Apostles') Monastery of Mush, Baghesh (Bitlis) Province (unknown photographer, 1900s to 1910s, S. Ter-Avetissian's collection)

Fragments of the cross-stone dedicated to philosopher Davit Anhaght (David the Invincible): photo by S. Karapetian, 2006

Անիի զինանշանը 1900-ական թթ. (լուս. հեղ.՝ անհայտ) և «վերականգնումից» հետո (լուս. և գրչ.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Բագրատունյաց թագավորության մայրաքաղաք (961-1045 թթ.) Անիի (Կարսի մարզ) զինանշանը գտնվում է Սմբատյան պարիսպներից բացված Ավագ մուտքի ճակատին: Պահպանված բազմաթիվ հին լուսանկարները, անշուշտ, միանգամայն բավարար հնարավորություն էին ընձեռում այն նախնական տեսքով վերականգնելու համար, մինչդեռ, ինչպես տեսնում ենք Ժամանակակից լուսանկարից, 1990-ական թթ. վերջերին տեղի է ունեցել միտումնավոր աղավաղում: Մասնավորապես ակնհայտ է, որ «վերականգնողներն» առաջնորդվել են ոչ թե գիտական վերականգնման չափանիշներով, այլ հետապնդել են հայկականությունը մատնող նշաններից ազատվելու և յուրացնելու նպատակ: Արդյունքում, բացի հովազի բարձրաքանդակը երիզող շրջանակի պարզեցումից, չի վերականգնվել նաև նրանից վեր առկա խաչը, որը տվյալ դեպքում քաղաքի պահապան խորհրդանիշն էր (հովազի բարձրաքանդակից ցած մնացել են արդեն գոյություն չունեցող խաչի պատվանդանի երեք սև քարերը):

The emblem of Ani, the capital of the Bagratid Kingdom (961 to 1045) of Armenia (Kars Region), was engraved on the Principal Gate (*Avag Dur* in Armenian) of the city opening from Smbat's Ramparts. It represented a panther relief within a frame, with a cross above it, the symbolic protector of the city.

During the restoration of the walls of Ani, carried out in the late 1990s, the emblem was deliberately distorted, whereas in fact, it could have been properly restored on the basis of the available archive photos. Its so-called restorers actually had the aim of obliterating its Armenian features: thus, the frame enclosing the panther relief was simplified into a rectangle, while the cross above it was not restored at all, the remnants of its pedestal, three black stones beneath the panther relief, betraying its former existence.

The emblem of Ani before (unknown photographer, 1900s) and after its "restoration" (photo and tracing by S. Karapetian, 2014)

Հայ ժողովուրդն իր բազմադարյան պատմության ընթացքում կերտել է մշակույթի տարաբնույթ և մեծաքանակ կոթողներ, որոնց հիմնական մասը գտնվում է հայերի պատմական բնօրրանի՝ Հայկական բարձրավանդակն ընդգրկող Մեծ և Փոքր Հայքերի տարածքում:

Հայոց Հայրենիքը փուլ առ փուլ իրականացված ցեղասպանությունների՝ Համիդյան (1894-1896 թթ.) և Կիլիկիայի (1909 թ.) ջարդերի, Մեծ եղեռնի (1915 թ.) միջոցով պետության կազմում ապահովելուց հետո հենց Առաջին աշխարհամարտի տարիներից, բայց առանձնապես 1940-ական թթ.-ից ի վեր իրարահաջորդ թուրքական իշխանությունները նպատակաճովաճ իրականացրել են իրենց իսկ գոյությամբ պատմական իրականությունը մատող հայկական նյութական մշակույթի բազմահազար հուշարձանների համատարած ոչնչացման–անհետացման վանդալական քաղաքականություն, որի հիմնական նպատակն էր երկրի երեսից մեկընդմիջտ վերացնել ոչ միայն հայ ազգի պատմության և մշակույթի, այլև համաշխարհային քաղաքակրթության համար անզնահատելի արժեք ներկայացնող տարաբնույթ և անհաշիվ հուշարձաններ: Ընդ որում, անդառնալի կորստի ցավը սաստկանում է նաև նրանով, որ դրանց մեծագույն մասը նախքան ոչնչացումը երբևէ ուսումնասիրված, նույնիսկ վկայագրված կամ հաշվառված իսկ չի եղել:

Ոչնչացվել են հատկապես քրիստոնեական մշակույթի հուշարձանները՝ բյուրավոր խաչքարերով, տապանաքարերով, տապանատներով գերեզմանոցները, վանքերը, եկեղեցիներն ու մատուռները: Մինչդեռ հայկական կամուրջների և բերդերի, աղբյուրների և բնակելի կամ հասարակական կառույցների դեպքում մեծ մասամբ բավարարվել են սուկ կառուցման պատմությունն ազդարարող հայերեն արձանագրությունները ոչնչացնելով, քանի որ այդ կերպ հնարավոր և թույլատրելի էին դրանց շահագործումն ու յուրացումը:

Այսպիսով՝ հազարամյակների ընթացքում ստեղծված և համամարդկային քաղաքակրթության անքակտելի արժեք համարվող հայկական հազարավոր հուշարձաններ թուրքական իշխանությունների մոլազարությամբ ջնջվել են երկրի երեսից: Երևույթ, որի գործողությունների կանխամտածված կերպն ու ծավալները հաստատում են թուրքական պետության ծրագրած եղեռնը նաև հայկական մշակույթի հանդեպ:

Throughout many centuries, Armenians have built rich cultural heritage in their historical homeland (Armenia Maior and Armenia Minor) situated in the Armenian Highland.

One of the ancient nations in the world, Armenians were repeatedly subjected to pogroms in their historical homeland while under Turkish tyranny. The massacres perpetrated by Sultan Hamid between 1894 and 1896, and the slaughter of Cilicia Armenians in 1909 were followed by the Great Genocide of 1915, through which the Turkish authorities wanted to have the occupied historical Armenian lands finally and firmly established within the borders of their state.

After the Genocide of 1915, particularly after the 1940s, the Turkish powers started another, cultural, genocide in order to annihilate the colossal heritage left by the natives of the occupied Armenian lands (primarily of Western Armenia): thousands of monuments fell prey to Turkish vandalism simply because they betrayed the historical reality. The irretrievable losses caused to Armenian culture become even greater given the fact that most of the annihilated monuments were never studied, or at least documented.

It should be stressed that the primary targets of Turkish vandalism are Christian monuments: churches, chapels, monasteries, and cemeteries with a countless number of cross-stones, tombstones, and funerary chapels. In contrast to religious monuments, Armenian bridges, castles, springs, residential and public buildings have been mostly preserved only to be appropriated: the vandals have confined themselves to annihilating their Armenian construction inscriptions in order to conceal the fact that they have come down from the exterminated natives of the country.

To summarise, we have to state that thousands of historical Armenian monuments, forming part of not only Armenian cultural heritage but also of world civilization, have fallen victim to a policy of premeditated destruction perpetrated by the Turkish state, a policy that has no other name but cultural genocide.

Նախագծի հեղինակ
Մամվել Կարապետյան

Խմբագիր
Հասմիկ Հովհաննիսյան

Ձարգմանիչ
Գայանե Մովսիսյան

Ձեռագրող
Արմեն Գեւորգյան

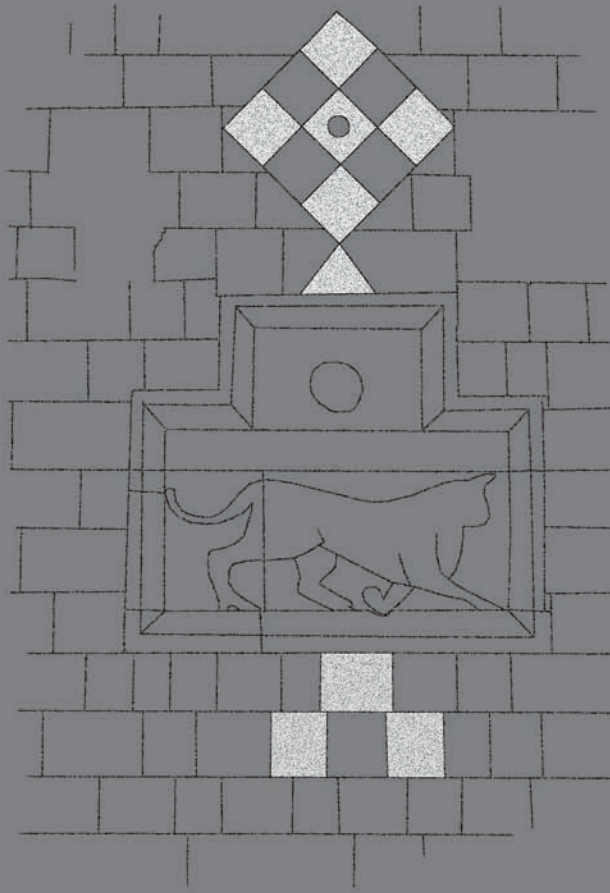
Project by
Samvel Karapetian

Translator and Editor
Gayane Mavsissian

Designer
Armen Gevorgian

1915 - 2015

«ՀՈԳՈՒ ՊՈՐՏՔ»
ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԿ

DUTY OF SOUL
NGO

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՂԱԿԱՆ
ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

YOUTH FOUNDATION
OF ARMENIA

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ
ՈՒՄՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

RESEARCH ON
ARMENIAN ARCHITECTURE

ՀՀ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ԱՇԽԱՏԱԿԱԶՄԻ
ԿՈՂՄԻՑ ՏՐԱՄԱԴՐՎԱԾ ԴՐԱՄԱՇՆՈՐԴ

PRESIDENTIAL GRANTS PROGRAM
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA